

De beeldcultuur en het stedelijke briefverkeer in de late middeleeuwen

Hannes LOWAGIE¹

Abstract

By interpreting the handing over of a letter as a small ritual imbued with a whole range of (symbolic) signs, this article wants to examine the role of urban correspondence in the creation of political networks. First, the messenger was dressed in the colours of the city adorned with a silver badge. Second, the letter itself bore a seal illustrated with important elements of urbanity. Finally, the layout of late medieval letters revealed a great deal about the internal relationship between sender and addressee. By using this formal aspects, medieval cities created a hierarchic urban network.



In een laatmiddeleeuwse stedelijke maatschappij bestonden er verschillende methoden om een boodschap te verspreiden. Dit kon gaan van blaasinstrumenten, klokken, vuur en rook, kledij, toneelspelen, processies, schilderijen en wandtapijten, uitgehangen teksten tot een roep. Van al deze methoden had het rondsturen van brieven de grootste geografische reikwijdte. Daarom wordt dit medium gezien als een belangrijke stap in de evolutie van een communicatieve organisatie.² Zeker sinds het begin van de vijftiende eeuw, toen papier voor het eerst in de Nederlanden geproduceerd werd.³ Hierdoor kwam er een veel goedkopere schriftdrager op de markt, die een grotere verschriftelijking mogelijk maakte, niet op zijn minst bij de verschillende administraties. Deze periode werd gekenmerkt door een explosie van het aantal korte brieven die personen en/of instellingen aan elkaar schreven. Het doel van deze brieven was iets mee te delen, iets te vragen, iemand te overtuigen, of een combinatie van deze drie. De papieren brief werd het middel bij uitstek om, van ver of dichtbij, politieke contacten te onderhouden. De vijftiende eeuw was dus een periode waar voor

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn doctoraat over het stedelijke briefverkeer, uitgegeven onder de titel: “*Met brieven an de wet*”. *Stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen* (Gent, 2012: Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nr. 34).

² H. Von Seggern, *Herrschermedien im Spätmittelalter. Studien zur Informationsübermittlung im burgundischen Staat unter Karl dem Kühnen* (Stuttgart, 2003), pp. 42-46.

³ De eerste papiermolen in het graafschap Vlaanderen kwam er in Houplines (voor het eerst vermeld in 1389). Zie M.A. Arnould, ‘Quand sont apparus les premiers moulins à papier dans les anciens Pays-Bas?’, in: *Villes d'imprimerie et moulins à papier du XIVe au XVIe siècle. Aspects économiques et sociaux. Actes du Colloque international: Spa, 11-14/IX/1973* (Brussel, 1976), pp. 269-272. De auteur legt het verband tussen de eerste papiermolen die in Houplines, aan de Leie en in de nabijheid van Rijsel opgericht werd en de oprichting van de Rekenkamer en Raadkamer in Rijsel in 1386. Een dergelijk administratief centrum had een grote nood aan een grote hoeveelheid goedkope schrijfstof. *Ibidem*, 276. In Brugge gebruikte de opperkerk Ghiselbrecht van Roeselare in de periode 1334-1337 reeds regelmatig papier. Dit was echter geïmporteerd papier. Zie P. Santy, ‘Een papieren revolutie? De introductie van het papier te Brugge (13e-14e eeuw)’, *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 140 (2003) 3-4, p. 211.

het eerst een goedkope schriftdrager op de markt was, maar waar anderzijds de druktechniek nog niet alom verspreid was. Het gros van de communicatie diende dus nog te gebeuren via geschreven papieren brieven. Daarnaast was er in de vijftiende eeuw ook een interessante politieke situatie met de tweespalt tussen de centraliserende tendens van de Bourgondische hertogen en de stedelijke oppositie. Steden dienden nauw met elkaar samen te werken, of althans intense diplomatieke relaties te onderhouden. Ook hiervoor werd de geschreven brief veelvuldig ingezet. Hierdoor vormt de vijftiende eeuw een interessante casus om de politieke rol van de brief te onderzoeken.

Ik wil in deze bijdrage verder kijken dan enkel de geschreven tekst. Zoals eerder vermeld waren er in een laatmiddeleeuwse stedelijke maatschappij tal van tekensystemen (media) waarmee boodschappen verspreid werden. Iedere sociale laag had haar eigen communicatiesysteem. Wanneer een stadsbestuur een brief stuurde naar een ander bestuur of persoon, verspreidde ze niet enkel een geschreven boodschap. Het maakte gebruik van veel andere media die – subtiel of niet subtiel – elk een eigen boodschap overbrachten. Het briefverkeer was ruimschoots ingebed in de grotere laatmiddeleeuwse stedelijke beeldcultuur.

DE STEDELIJKE BODE: EXPONENT VAN STEDELIJKE INVLOED

Elke publieke instantie had in de middeleeuwen een eigen bode. Er waren verschillende soorten boden actief. De hertog deed beroep op ‘chevaucheurs’, adellijke brieven werden rondgebracht door ‘herauten’, de Raad van Vlaanderen deed beroep op ‘huissiers’ en handelaars konden beroep doen op tal van ‘lopers’. De steden verzorgden hun briefverkeer echter via een eigen stadsbode. In de middeleeuwen werd hiervoor de term ‘messagier’ gebruikt. De meeste steden in West-Europa hadden een of meerdere van dergelijke stadsboden ter beschikking. Het specifieke van deze functie was dat ze enkel en alleen in het leven was geroepen met het doel om brieven van het stadsbestuur rond te dragen. Functies als huissier (=deurwaarder) of een heraut waren gegroeid uit een respectievelijk juridische en adellijke functie, en hun rol als briefdrager groeide pas als uitloper van hun algemene taken. De carrières van de Brugse messagiers werden in de periode 1400-1511 van naderbij onderzocht. Brugge had steeds vier vaste messagiers in dienst. Het gemiddeld aantal dienstjaren van de 22 messagiers wiens loopbaan volledig gekend is, was 14,3 jaar. Daarvan waren er 9 messagiers die tussen 1 en 10 jaar in dienst waren, 7 die tussen 11 en 20 jaar de stad dienden en tot slot 6 messagiers die 25 jaar of langer messagier waren.⁴ Dit zorgde voor continuïteit en vertrouwen, zowel

⁴ Stadsarchief Brugge, Oud Archief, reeks 216: stadsrekeningen Brugge 1400-1411.

bij zender als ontvanger. De bode kende de geadresseerden (en vice versa), de lokale gebruiken en de bijhorende gevaren of risico's.

Omwille van deze redenen investeerde een stad al vroeg in haar ontwikkeling in een eigen bode, iemand die ze zelf kon aanwerven en lang in dienst houden. De steden hadden hierdoor continu een professionele briefdrager in dienst, wat de efficiëntie van het briefverkeer verhoogde. Omdat er heel veel brieven werden gestuurd en de bode dus het merendeel van de tijd buiten de stad was, hadden de steden met hun eigen messagier bovendien ook een belangrijke representant buitenshuis. De kracht van de representatie van de bode lag niet in zijn rijkdom of sociale afkomst, maar wel in datgene wat hij vertegenwoordigde, namelijk de macht en economische positie van de stad. De messagier veruiterlijkte de stedelijke identiteit en ambities.⁵ Hun functie en hun veelvuldige contacten met externen maakten van de stadsbode een verpersoonlijking van de stad. Dit uitte zich ook in verschillende iconografische voorstellingen. Wie vanaf de zestiende eeuw de Zwitserse stad Bern binnenkomt via haar versterkte brug, stoot (ook nu nog) meteen op de *Läuferbrunnen*: een standbeeld van een stadsbode, opgericht rond 1540. Aan zijn voeten stond de mascotte van de stad, de beer. De messagier en de beer stonden samen symbool voor de gehele stedelijke, geïnformeerde, gemeenschap.⁶ In Basel werd zelfs op de gevel van het stadhuis een standbeeld opgericht van een messagier die vermoord werd in 1444.⁷ Deze iconografische voorstellingen tonen aan dat een messagier een belangrijke waarde had voor het stadsbestuur. De enige gekende iconografische voorstelling van een stedelijke bode in de Zuidelijke Nederlanden is de stadsbode van Mechelen op het linkerpaneel van het 'Merode altaarstuk'.⁸ Op iedere iconografische voorstelling is de bode te zien in volledig stedelijk ornaat. Hij was niet enkel gekleed in de kenmerkende kleuren van de stad, hij droeg ook een kenmerkende bus, waarin hij zijn brieven bewaarde. Dit was niet zomaar een gebruiksvoorwerp, want het was gemaakt uit zilver, rijkelijk versierd en voorzien van het stadslogo.⁹ Reeds in 1338-1339 kreeg de Gentse messagier bij zijn huwelijk een '*busse ende enen*

⁵ Zie hierover P. Monnet, 'Courriers et messages: un réseau urbain de communication dans les pays d'Empire à la fin du Moyen Age', in: C. Boudreau (ed.), *Information et société en Occident à la fin du Moyen Age. Actes du colloque international tenu à l'université du Québec à Montréal et à l'université d'Ottawa (9-11 mai 2002)* (Parijs, 2004: Histoire ancienne et médiévale), pp. 281-306.

⁶ K. Hübner, 'Nüwe mer us Lamparten'. Entstehung, Organisation und Funktionsweise spätmittelalterlicher Botenwesen am Beispiel Berns', in: R. C. Schwinges en K. Wriedt (eds.), *Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa* (Ostfildern, 2003), pp. 265-266, afbeelding naast 277.

⁷ Zowel de voorbeelden uit Bern en Basel worden ook besproken in: P. Monnet, 'Courriers et messages', pp. 281-282, 302-303.

⁸ Deze annunciatietriptiek is momenteel bewaard in The Cloisters (New York). Zie <http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/56.70>. Het werk wordt toegeschreven aan Robert Campin, de meester van Flémalle. Zie A. Châtelet, *Robert Campin*, 93-113.

⁹ De stadsrekening van Tiel spreekt over een: '*zelverinne bosse verwapent metter stede wapene*'. Zie C. Moors en F. Hollevoet, *Stadsrekeningen Tiel* (Tiel, 2000: Historische bronnen), deel 2, p. 43.

rieme van selvere ghemaect van der stede wapine'.¹⁰ In het vijftiende-eeuwse Gent kreeg de nieuwe messagier telkens een dergelijke bus bij zijn aanstelling.¹¹ Vaak werden deze bussen in cilindervorm vervaardigd, maar dat was lang niet altijd zo (dat was ook niet nodig met geplooid papieren brieven).¹² Deze bussen waren voorzien van een stadslogo en van stedelijke symboliek. Deze betekenisdragende voorwerpen vormden een belangrijk aspect van de laatmiddeleeuwse beeldcultuur.¹³ Een kenteken dat aan de bus of aan de kledij van de stadsboden bevestigd werd, was een belangrijke methode om uiting te geven aan de identiteit van het collectief. Het maakte duidelijk van welke stad de bode afkomstig was. Het kenteken van de Gentse schalmeiers is bewaard gebleven (in de collectie van het Gentse stadsmuseum STAM¹⁴). Het werd in 1482-1483 door Cornelis de Bont in verguld zilver gesmeed. Zowel het stadsymbool, de Maagd van Gent, als het stadswapen zijn er op te zien. Het moest de geloofwaardigheid en de status van de drager van de boodschap ondersteunen.¹⁵

Ook al droeg de messagier in de eerste plaats brieven rond, door zijn uitrusting en vormelijke uiterlijkheden bracht hij bij iedereen buiten de stadsmuren ook een andere belangrijke boodschap over. Wie een stedelijke bode zag rondreizen, merkte de sterke aanwezigheid van de steden en de daarbij horende politieke en economische macht. Het was vooral dit wat de steden wilden benadrukken.

Eens aangekomen bij de geadresseerde, hoorde bij de brief vaak ook nog een mondelinge toelichting. De stadsbode bleef echter briefdrager, hij was geen onderhandelaar. Voor de echte politieke onderhandelingen deed de stad beroep op pensionarissen of bestuursleden. Zelfs het publiek verkondigen van een stedelijke boodschap behoorde niet tot het klassieke takenpakket van een messagier. Wanneer dit toch eenmalig gebeurde, blijkt duidelijk dat de messagier dit niet gewoon was te doen en zich hier erg ongemakkelijk bij voelde. Dit blijkt uit een fragment van de "*Merkwaardige gebeurtenissen*" van Olivier van

¹⁰ N. De Pauw en J. Vuylsteke, *De rekeningen der stad Gent: tijdvak van Jacob van Artevelde 1336-1349* (Gent, 1874), deel 1, 273: '*Item ghaven sij Everarde van Sloete van ere busse ende enen rieme van selvere ghemaect van der stede wapene, 42 lb. 10 s., die men sende Pieteren, der stede messagier doe hi huwede*'. Geciteerd in R. E. J. Weber, *La boîte de messenger en tant que signe distinctif du messenger à pied* (Haarlem, 1972), p. 15.

¹¹ SAG, reeks 400, nr. 17, stadsrekening Gent 1452-1453, f. 297r.: '*Item ghegheven bij laste van scepenen Symoen vanden Bossche, als nieu messagier ancommende thulpen zijnder bussen, 10 s. gr.*'. Ibidem, f. 299r.: '*Item ghegheven bij bevelen van scepenen Michiel de Wintere als nieu messagier ancommende thulpen zijnder bussen naer tverclaers van der cedulle in hoofscheden, 10 s. gr. Item ghegheven Jacop vanden Boyaerde thulpen zijnder bussen als nieu messagier ancommende naer tverclaers van der cedulle, 10 s. gr.*'. Dergelijke voorbeelden zijn legio en komen in de Gentse stadsrekeningen regelmatig voor.

¹² R. E. J. Weber, *La boîte de messenger*, p. 17.

¹³ J. Koldewey, *Geloof en geluk*, p. 9.

¹⁴ Ook terug te vinden in J. Koldewey, *Geloof en geluk: sieraad en devotie in middeleeuws Vlaanderen* (Arnhem, 2006), p. 32. Deze stukken hebben de nummers 438 en 467 van de topstukencollectie. Zie de website: <http://www.stamgent.be/nl/collectie/fotogalerij/p/foto/topstukken/kentekens-van-de-Gentse-stadsboden>.

¹⁵ Zie hierover ook M. Boone en G. Deneckere, *Gent: stad van alle tijden*, pp. 78-79.

Dixmude. In oktober 1437 werd een Brugse messagier naar Gent gestuurd nadat het gerucht de ronde ging dat de Gentenaars bereid waren te onderhandelen met (het opstandige) Brugse bestuur. Hij moest horen of de Gentenaars bereid waren een Brugse delegatie te ontvangen. De Brugse messagier was “voor het hoofd geslagen” en erg verrast toen hij hoorde dat hij zelf de boodschap publiek moest overbrengen. Hij smeekte de Gentse kapitein om dit niet te moeten doen. Het was duidelijk niet gebruikelijk dat de messagier dergelijke taken diende te verrichten. Hij vreesde dat de menigte zijn boodschap niet goed zou aanvaarden en hijzelf, als boodschapper, het mikpunt van agressie zou worden. Gelukkig was het antwoord positief en lieten de Gentenaars blijken dat de Brugse delegatie welkom was.¹⁶

DE GESLOTEN BRIEF: ELEMENT VAN HIËRARCHIERING

Niet enkel de bode met zijn klederdracht en accessoires was een belangrijk element van de stedelijke profilering. Ook een laatmiddeleeuwse brief was een exponent van de stedelijke bevoegdheid en ambities. In 1351 werd Alaerd, heer van Spiere door de Vlaamse graaf Lodewijk van Male gestraft tot een “*amende honorable*” tegenover het Kortrijkse bestuur. Het bestuur had namelijk een brief geschreven aan de heer van Spiere om uitleg te eisen over een illegaal uitgevoerde arrestatie van een Kortrijkse poorter. Dit ontzette de heer van Spiere zo erg dat hij de stedelijke bode, die de brief bracht, de brief en de aangehechte zegel liet opeten. Door het doen verdwijnen van de brief wilde Alaerd de inhoud en de achterliggende intenties ervan uitwissen.¹⁷

Dit fragment toont sterk het verband aan dat werd gemaakt tussen de geschreven boodschap op de brief enerzijds en de briefdrager en briefbrenger anderzijds. Door het doen verwijderen van de brief wilde Alaerd dus ook de intentie van de brief doen verwijderen. Dit maakte het stadsbestuur zo verbolgen dat het prompt naar de graaf stapte. De stad Kortrijk kon niet verkroppen dat Alaerd van Spiere haar communicatiepraktijk zo drastisch verstoorde en het bestuur op deze manier beledigde. Ze trokken met deze klacht naar Lodewijk van Male die Alaerd veroordeelde tot een symbolische boete. Hij moest jaarlijks blootshoofds en in eenvoudige klederdracht naar het schepenhuis trekken om daar zijn vergiffenis te vragen voor het feit dat hij de stadsbode de brief liet opeten. De gesloten brief, of *missive*, was dus geen neutraal materieel object, maar een heus element van stedelijkheid waar een stadsbestuur een belangrijke boodschap mee verspreidde. Het document was doordrenkt van

¹⁶ O. Van Dixmude, *Merkwaardige gebeurtenissen, vooral in Vlaenderen en Brabant, en ook in de aangrenzende landstreken: van 1377 tot 1443 (uitgegeven door J.J. Lambin) (Ieper, 1835)*, p. 158.

¹⁷ De tekst van de veroordeling is uitgegeven in: C. Mussely, *Inventaire des archives de la ville de Courtrai (Kortrijk, 1854)*, deel 1, p. 118, nr. 36 (29 november 1351).

symbolische vormelementen. Het schenden van dit object, zeker op een dergelijke manier, was voor het stadsbestuur een grote belediging. Het was meer dan wat geschreven woorden maar bevatte tal van elementen die de stedelijkheid veruiterlijkten.

Dit onderdeel gaat daarom in op de brief als materieel object binnen de politieke communicatie. Het verzamelen van zoveel mogelijk stedelijke brieven was een noodzaak, maar geen evidentie want een brief was sterk tijds- en plaatsgebonden. De noodzaak om een brief te bewaren verviel dus snel. Het corpus bestaat uit 219 stedelijke brieven (van Gent, Brugge en Ieper) van de vijftiende eeuw.¹⁸ Een nauwkeurig onderzoek van de opmaak en inhoud van deze brieven legde enkele interessante aspecten bloot.

Vooreerst was er de opvallende vorm. De brief werd geplooid, ongeveer in de vorm van een huidige enveloppe, en daarna dichtgezegeld. Het eerste wat een geadresseerde te zien kreeg was dus de gesloten brief met aan de ene zijde het adres (t.t.z., de formulering aan wie de brief gericht was) en aan de andere zijde het stedelijke zegel. Het zegel vertelde al heel wat over de herkomst van de brief. De steden gebruikten meestal het grote ‘zegel van zaken’, vervaardigd in groene was. Stedelijke afgevaardigden gebruikten dezelfde groene was, maar veeleer de kleinere en waarschijnlijk persoonlijke zegels. Koninklijke onderhandelaars gebruikten dan weer rode was. Op het zegel stonden elementen die het belang van de stad moesten benadrukken of waarmee een stad zichzelf een identiteit aannam. Zo stond op het zegel vaak het stadswapen, de stadsmuren en / of de belangrijkste gebouwen.

Voor er nog maar één letter van de brief werd gelezen, kreeg de geadresseerde dus al een zeer belangrijke boodschap mee door het ornaat van de bode en door het zegel. Maar, en dit is een toch wel opvallend tweede aspect, ook de opmaak van de brief was belangrijk. Na het brievenonderzoek werd het namelijk duidelijk dat er drie soorten opmaak gebruikt werden. Het gaat hier dus over de lay-out van de brief en over de plaats waar elk onderdeel van de tekst (de aanspreking, begroeting, enzovoort) werd geschreven. Deze soorten opmaak werden niet arbitrair gekozen. Ze verklaarden veel over de onderlinge verhouding tussen zender en ontvanger, en over de relatie die de afzender zichzelf toemat ten opzichte van de geadresseerde. De keuze voor een bepaalde opmaak werd bepaald door de onderlinge relatie die er was of die de afzender op zijn minste wilde vormen ten opzichte van de geadresseerde. De drie vormen werden bepaald door de plaats van de *intitulatio*, het deel waarin de stad zichzelf – als ondertekenaar van de brief – vermeldde.

In een eerste opmaak stond de *intitulatio* rechtsonder. De destinataris stond binnen in de brief niet meer vermeld. Zijn identiteit werd enkel duidelijk via

¹⁸ De volledige lijst is te vinden in H. Lowagie, *Met brieven an de wet*, Bijlage op pp. 219-234.

de verso-zijde (of *endorsement*). De brief begon linksboven meteen met de *inscriptio*. Deze vorm kwam het meest voor en werd gebruikt bij brieven naar de hertog, centrale ambtenaren en andere hoogwaardigheidsbekleders. Deze opmaak werd ook gebruikt wanneer men de geadresseerde iets wilde vragen of van hem iets gedaan wilde krijgen. Zo gebruikte Gent deze vorm om informatie in te winnen bij Mechelen over de betaling van manschappen.¹⁹ Met deze opmaak plaatste de afzender zichzelf in een beleefde, onderdanige positie.

In een tweede vorm werd de intitlatio niet rechtsonder genoteerd, maar wel na het vernoemen van de geadresseerde. De brief begint bijvoorbeeld met de woorden:

Eerzamen ende wijsen, onzen lieven ende gheminden vrienden, scepenen ende raed van der stede van Ghent, borchmeesters scepenen ende raed van der stede van Brugghe, salut, ende alle vrientscepe, lieve ende gheminde vrienden.²⁰

In deze brief van het Brugse bestuur aan Gent werd eerst de *inscriptio* vermeld, dan de *intitulatio* en vervolgens de *salutatio*. De structuur en bewoordingen van het *endorsement* was gelijkaardig aan deze van de brieven die waren opgemaakt volgens de eerste vorm. Er is slechts één originele brief in de tweede vorm bewaard, maar er zijn wel verschillende andere brieven in kopie met een dergelijke opmaak overgeleverd. Deze opmaak wijst op een gelijke verhouding tussen zender en ontvanger. Zo werden de brieven tussen de steden, specifiek de brieven tussen de Leden van Vlaanderen, voornamelijk in deze vorm opgemaakt

Bij de derde vorm stond de *intitulatio* in een kopregel bovenaan. Deze vorm sluit met andere woorden nauw aan bij de zogenoemde "*lettres de par le roy/de par le duc*". Ze is tevens voorzien van een persoonlijke (secretaris)handtekening. Ook dit is conform de bovenvermelde koninklijke en hertogelijke brieven. Met deze opmaak plaatst de afzender zichzelf uitdrukkelijk op de voorgrond en correspondeert hij met een ondergeschikte. Van de Vlaamse steden was het uitsluitend de stad Gent die deze vorm hanteerde. Er zijn 25 brieven in een dergelijke vorm in origineel bewaard. De grote meerderheid daarvan (18 brieven) had als kopregel "*Scepenen ende raed van der stede van Ghend*". Een dergelijke vorm werd niet gehanteerd wanneer de hertog of een centrale instelling werd aangeschreven. Wel gebruikte Gent deze opmaak voor brieven naar ambtsbekleders binnen het Gentse kwartier (met name de baljuw van Aalst, de baljuw van Menen²¹, de baljuw van de Vier Ambachten en het

¹⁹ Stadsarchief Mechelen, *Lettres Missives*, nr. 319. Zie bijlage brief nummer 1.

²⁰ Stadsarchief Gent, reeks 94, nr. 649. Zie bijlage brief nummer 2.

²¹ Archives Départementales du Nord, Rijsel (Frankrijk), série B, nr. 17640. zie bijlage brief nummer 3.

bestuur van Aksel-ambacht, het stadsbestuur Kortrijk, de tollenaar van Dendermonde²²).

Dat Gent deze autoritaire vorm hanteerde, wat normaal enkel was weggelegd voor de hertog en zijn entourage, werd ook opgemerkt door tijdgenoten. In een lijst met punten, behandeld tijdens de onderhandelingen tussen de gedelegeerden van de hertog en de stad Gent (na 2 oktober 1439 – voor 6 maart 1440), werd over Gent het volgende vermeld:

Quant au point qu'ilz ne se doivent point escrire aux officiers de monseigneur desseur en ligne, etc. dient que pareillement ne font ilz aus grans officiers et en temps passé en a aussi esté question et tellement que monseigneur le duc Philippe en fit faire informacion en son temps, par laquelle fu trouvé que de tout temps ilz en avoient usé, mais au souverain, au receveur general de Flandres, conseillers et autres grans officiers ne l'ont ilz point accoustumé a faire, ne ne font et ainsi le vueillent ilz volentiers garder et entretenir.²³

Reeds ten tijde van Filips de Stoute werd deze vorm dus gehanteerd. Er was wel een positieve noot aangezien ze een dergelijke vorm niet gebruikten in de correspondentie met de hertog, de algemeen ontvanger van Vlaanderen, raadsleden en andere belangrijke ambtsbekleders. In principe gedoogde de hertog deze praktijken. Zolang de eer van de hertog niet in het gedrang kwam, mocht Gent deze lay-out gebruiken. Tijdens het conflict tussen Gent en de hertog in 1452 werd de praktijk echter wel verboden. De koninklijke onderhandelaars schreven dat

Item, quintement, que touchant ce que en leurs plaquars et lettres closes, adressans tant aux officiers de mon dit seigneur que a autres, ilz se escrivent au dessus, en marge et en teste ainsi et par la maniere que fait mon dit seigneur qui est leur prince et seigneur naturel, ce que faire ne doyvent, que il leur soit interdit et defendu de le faire doresnavant, mais se mettent audessoubz, especialement es lettres closes, comme font et ont accoustumé de faire les autres bonnes villes de Flandres.²⁴

Deze herhaling en het feit dat ook na het verbod nog Gentse brieven met deze opmaak bewaard zijn, tonen aan dat het Gentse bestuur de maatregel niet respecteerde en nog steeds haar correspondentie met deze kopregel begon. Ook via de vormelijke elementen van hun brieven bleef Gent dus het centraal gezag uitdagen.

²² Zie H. Lowagie, 'Met brieven an de wet', Bijlage brief nrs. 76, 77, 78, 79, 80, 108, 181, 182, 184-191, 193, 195, 198-200 en 202.

²³ ADCO, B 486, eerste deel. Met dank aan Jonas Braekevelt voor het bezorgen van dit fragment.

²⁴ M. Boone, 'Diplomatie et violence d'État. La sentence rendue par les ambassadeurs et conseillers du roi de France, Charles VII, concernant le conflit entre Philippe le Bon, duc de bourgogne, et Gand en 1452', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 156 (1990), p. 40.

Tenslotte valt er ook nog een vierde vorm te onderscheiden. Hier stond de intitlatio rechtsonder en de geadresseerde linksonder. Deze vorm komt enkel voor bij contemporaine kopieën. Ze werd enkel gebruikt binnen de stedelijke administratie en dus niet in brieven die uitgestuurd werden. Daarom werd ze niet in bovenstaand overzicht opgenomen. Waarschijnlijk was het deel links-onder het endorsement (dus het adres op de versozijde) dat linksonder werd genoteerd zodat de volledige tekst van de brief, zowel recto- als versozijde, op één zijde kon worden genoteerd. Daarom leende deze vorm zich perfect voor transcripties van brieven in dergelijke registers.

Het gebruik van deze drie (vier) vormen is dus een belangrijk element van de stedelijke boodschap. Door de opmaak van de brief wist de geadresseerde meteen op welk niveau hij door een stadsbestuur werd geplaatst.

CONCLUSIE

Dit artikel toont aan dat het briefverkeer van de laatmiddeleeuwse steden zich niet enkel toespitste op het geschrevene, op de woorden van de brief zelf. Vooreerst was er de bode, die gekleed was in de stadskleuren en een stedelijk insigne droeg. Hij werd zo een belangrijke representant van de stad en op die manier benadrukte hij de aanwezigheid en het politieke belang van de stad. De houding, de gebaren en de positie van de bode binnen een ruimte speelden uiteraard ook een belangrijke rol. De brief zelf droeg een belangrijke boodschap met zich door middel van de vormelijke elementen. Door het zegel eigende een stad zichzelf een duidelijke identiteit toe en door de opmaak van de brief werden hiërarchische relaties weergegeven. Het versturen van een brief was dus een klein dagelijks stedelijk ritueel doordrenkt van symboliek. Dit artikel is dan ook een pleidooi om bij ieder gebeuren in de laatmiddeleeuwse maatschappij, het belang van deze verschillende tekensystemen en de verschillende lagen in ogenschouw te nemen. Vaak werd via allerlei elementen een duidelijke boodschap weergegeven, die wij als 21-eeuwse historicus vaak niet meer kunnen herkennen of verstaan. De geschreven boodschap was slechts één element in een bredere laatmiddeleeuwse beeldcultuur. Het geschrevene moet steeds gezien worden binnen het kader van allerlei andere tekensystemen en symbolische ladingen. Hierdoor kan het proces van verschriftelijking gedefinieerd worden als het proces waarbij het geschrevene aan belang wint ten opzichte van de vele andere tekensymbolieken.

BIJLAGE: 3 VLAAMSE STEDELIJKE BRIEVEN

Brief 1: Gent, 2 april 1478

Stadsarchief Mechelen, Lettres Missives, nr. 319

Origineel

Restanten van grote groene zegel (diameter 60-65 mm).

Informatie over de betaling van de 12000 beloofde manschappen aan de aartshertogin

Eerbare ende wijze, lieve ende gheminde vriende, wij ghebieden ons met goeder herten tuwaert, lieve ende gheminde vriende, wij houden wel wezende in uwe goede memorie tinhouden van onzen andren lettren onlancx leden an ulieden ghesonden ende den welken wij u beteckenden tconsent ende beloften ghedaen van deez lants weghe onser harde gheduchten joncvrouwe ende princessen van uut te reedene ende up te stellene XIIM volcx van wapene te voet omme die ghesonden te wordene ter bewairnesse van haren landen ende ondersaten. Ende overmids, eerbare lieve ende gheminde vriende dat wij smalic ghesloten hebben bij der ghelifte gods onser tax ende pointe van der selven volke van wapene te velde te zendene nu woensdaghe naestcommende ende daer af ghescreven onse ondersaten van de casselrie van desen stede die met onsen volke sculdich zijn te treckene van ghelijken te doen, so eist dat wij ulieden, eerbare ende wijze, lieve ende gheminde vriende, adverteren van dies voorseid es, zonderlinghe overmids dat de ghone die van uwer stede

weghe in ghelike zaken ende voyagen ghesonden hebben gheweest deser stede volghen ten fine dat ghij van surpluys doen mooght also uwer wijzer discretie duncken zal daer toe behorende. Eerbare, lieve ende gheminde vriende, God zij met ulieden. Ghescreven den tweesten dach van april anno LXXVII.

Scepenen ende raid van der stede van Ghend
tuwen gheliften altoes bereet

In dorso: Eerbaren ende wijzen onsen lieven ende gheminden vrienden commoignmeesters, scepenen ende raed van de stede van Mechelen ende allen zonderlinge.

Brief 2: Brugge, 11 augustus 1462

Stadsarchief Gent, reeks 94, nr. 649

Origineel

Bezegeling: Restanten van kleine groene zegel (diameter 45 mm).

Brugge wil functie van het 'pijnderschap' aan Jan vande Zande geven en vraagt toestemming Gent

Eerzamen ende wijsen, onzen lieven ende gheminden vrienden, scepenen ende raed van der stede van Ghent, borchmeesters scepenen ende raed van der stede van Brugghe, salut ende alle vrientscepe. Lieve ende gheminde vrienden, want tofficie van den pijnerscepe van den goede dat uwe coopliden hier binnen der stede coopen ende ten werchuuse ontganghen twelke plach te bedienenne Jacop Jacops zuene Doedins, jeghenwoordelike bi der doot van den voorseide Jacops ledich ende onbedient staet, ende dat wij neerenstelike van zekeren vrienden ende maghen van Jan vanden Zande ghezeit van Cleven verzocht hebben ghezijn omme den voorseide Jeanne Ujilc voor-

seide officie te recommanderen evenverre dat het uwe voorseide coopliden aengaen mach. So eist dat wij vulcommelike gheinformeert van den ghetrauwichede ende goede neerensticheden van den voorseide Jan vanden Zande onzen poorter u bidden zeere jonstelic ende met herten dat ghij t'officie van der voorseide pijnsersepe den zelve Janne bringhen van desen dien wij u daer toe recommanderen ende presenteren met zinen toebehoorten gheven ende constenreren wilt ende hem daer up verleenen uwe opene lettren in der manieren ghecostumeert ende dit gheschiet zullen van den voorseide Janne goede ende souffissante boorchucht nemen bewaernesse van uwen poorters ende coopliden ende zulke als in ghelike zaken ghecostumeert es hier in lieve ende gheminde vriende doende alzo wij te vullen in u betrauwen ende ghelieven u eenighe zaken die van verincghen daer toe wert ons bereet zijnde met herten dat kent God dat bewaren wille. Ghescreven den XIsten dach van ougste.

In dorso: Eerzamen ende wijsen onzen lieven ende gheminden vrienden scepenen ende raed van der stede van Ghent

Contemporaine nota (andere hand): De collacie van Jan van den Sande, van der pijnsersepe te Brugghe, anno LXII

Brief 3: Gent, 17 november 1431

Archives Départementales du Nord, Rijsel (Frankrijk), série B, 17640

Origineel

Restanten grote groene zegel (diameter 60-65 mm)

Gent vraag hun poorter Zegheren Fierins tolvrij te laten passeren

Scepenen ende raed van der stede van Ghend

Verminde vrient, omme dat tandren tijde bij ons ghewijst wart Zegheren Fierins, onzen poortre dat hij van alzulken telle als hij hu mochte ontwert hebben alzo ghij voor ons mainteneerdet compozeren ende hu vervoughen zoude twelke hij al noch niet ghedaen heeft, alzo hij zeegt nietmin omme dieswille dat wij bij den zelve Zeghere vernomen hebben dat hij ter tijt van nu zekere quantiteyt van coorne gheladen heeft binnen sinen sceppe toebehorende diverschen coepliden twelke omme tvornoemde causoen alzo hij zeegt niet passeren en mach duer den voornoemde tol daerof dat ghij de handlinghe hebt ter tijt bin nu mids welcher wij verzouken an hu ende begheeren met neerendste dat ghij den vornoemde Zegheren laet passeren ende varen met der vornoemde coeplieder goede die bij den zelve belette interest ende achterdeel hebben zonder int vercoepen ende penninghen van hueren goede zonder hem eenich belet oft descourt te doene in eenegh manieren ghesendt dat hij zekeren voor ons ghestelt heeft hu te verandwordene van sinen voorseide meshuze ende te vervoughene als ghijs begheeren ende verzouken sulc te bette daert behoren sal twelke alzo ons dunct hu wel sculdich es te ghenoughene want wij den vornoemde zekere soffisant kennen omme van zulken meshuze te verandwordene dat kent God die hu beware. Ghescreven den XVII in novembre anno XXXI.

Getekend: L. De Eeke

In dorso: Onzen lieven ende verminderen vriendt, Woutren Pattijn, baillie van Meenene